

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

Conclusie

Noodhulp tijdens de Republiek

Waarom geven aan verre vreemdelingen?

Een publieksactie kon in de bestuurlijke context van de Republiek alleen plaatsvinden nadat een over meer civiele overheden daarover positief hadden geoordeeld. Veel hulpverzoeken sneuvelden in het besluitvormingsproces en schopten het nooit tot een publieksactie. Daarom zijn in deze studie de geefargumenten niet alleen onderzocht op het laatste niveau van individuele donateurs, maar is een procesmatige insteek gekozen en zijn de argumenten op vier verschillende niveaus geanalyseerd. Noodhulp begon doorgaans met een hulpvraag namens de slachtoffers (niveau 1), gevolgd door een besluitvormingsprocedure bij de hogere overheid (niveau 2). Als het tot een publieksactie kwam, dan moesten de gevers overgehaald worden, allereerst de lokale autoriteiten die daarvoor toestemming moesten geven (niveau 3). Tot slot moesten de individuele donateurs overtuigd worden (niveau 4).

Niveau 1. Een pleidooi voor hulp: de slachtoffers

De argumentatie van slachtoffers van geloofsvervolging en rampen kwam in grote lijnen met elkaar overeen. Zo was het beeld dat de slachtoffers van zichzelf moesten scheppen vrij uniform, zij het dat slachtoffers van religievervolging geloofsgenoten moesten zijn en rampenslachtoffers goede burgers. Onschuld en zelfredzaamheid waren daarin kernbegrippen: rebellen en profiteurs kwamen niet in aanmerking. Het mislukken van een nationale hulpactie voor de waldenzen in de jaren 1660 illustreert het belang van een smetteloze reputatie. Een ander voorbeeld zagen we bij de Nederlandse doopsgezinden die hun goede reputatie niet in de waagschaal wilden stellen voor hun Zwitserse geloofsgenoten. Niet alleen in de doelgroep maar ook in de hulporganisatie moest vertrouwen gewekt worden. Hogere overheden, institutionele gevers en individuele donateurs moesten allemaal overtuigd raken dat de donaties goed terecht zouden komen en dat er niets aan de strijkstok zou blijven hangen. Zonder vertrouwen in de hulporganisatie en de steunwaardigheid van de slachtoffers kwam er geen hulp. Het creëren van de juiste beeldvorming over de hulpactie en de doelgroep was cruciaal.

Humanitaire argumenten, zoals het leed van de slachtoffers, beoogden compassie op te wekken en een emotionele gemeenschap tussen gevers en slachtoffers te creëren. Ze kwamen voor in vrijwel alle hulpverzoeken, van zowel vervolgte geloofsgenoten als rampenslachtoffers. Daarbij werden ze, afhankelijk van het niveau, anders gebruikt. In de hulpverzoeken aan civiele autoriteiten (niveaus 2 en 3) vooral ter onderbouwing van de ernst van de situatie en de noodzakelijkheid van de hulp. Het lijden van slachtoffers als een op zichzelf staand humanitair-emotioneel argument kwam alleen voor in op de gewone gevers gerichte publiekscampagnes, vooral in preken en pamfletten (niveau 4).

Naast deze generieke argumenten gebruikten de slachtoffers nog een aantal andere argumenten voor het overtuigen van hogere overheden in de Unie of het gewest. Buitenlandse geloofsgenoten wezen op het belang van de internationale protestantse zaak, de gedeelde confessie en op de confessionele broederplicht. Hoewel buitenlandse slachtoffers het soms verstandiger achtten in de publieke media geen religieuze kaart te trekken, zoals we zagen bij de waldenzen in de jaren 1650-1660, deden ze dat wel richting de Nederlandse overheden. Binnenlandse rampenslachtoffers betoogden het belang van de wederopbouw voor het gewest of de Unie met behulp van economische (veiligstellen toekomstige belastinginkomsten), sociale (voorkomen bedelarij) of defensieve argumenten (veiligheid van het vaderland). Daarnaast wezen zij op de bestuurlijke verantwoordelijkheden van de overheid, zoals het faciliteren van recht, politie, en op de algemene (niet-confessionele) christenplicht tot hulp aan degenen in nood. Gezien vanuit het perspectief van de slachtoffers was er een heel arsenaal aan argumenten waaruit zij konden putten. Deze waren echter niet op elk niveau even effectief.

Niveau 2. Hulpbeleid hogere overheden

Niveau 2A. Het internationaal hulpbeleid: gereformeerde geloofsgenoten

De confessionele identiteit van de slachtoffers bleef de gehele periode een voorwaarde voor hulp, maar de gedeelde confessie alleen was geen garantie. Zelfs als de slachtoffers erkend werden als vervolgte geloofsbroeders dan nog waren de overheden alleen bereid tot diplomatieke of financiële steun als die in lijn lag met de binnen- en buitenlandse belangen van de Republiek of daar tenminste niet tegen indruiste. Welke belangen waren dat? Een constante binnenlandse factor was de bescherming van de publieke armenzorg, wat in de

praktijk neerkwam op het voorkomen van ongewenste immigratie. Militairen en geschoolde vaklieden (hugenoten) waren welkom, arme bergboeren (Salzburgers, waldenzen) en Duitse predikanten die geen kans hadden op werk in de Republiek niet. De Zwitserse doopsgezinden in de achttiende eeuw werd daarentegen geen strobreed in de weg gelegd omdat zij niet ten laste van de publieke armenzorg zouden komen. Alleen hugenoten werden met enthousiasme binnengehaald omdat men van hun komst hoge economische verwachtingen had. De overheid was weer wel bereid gereformeerde geloofsgenoten in hun eigen land te steunen of mee te betalen aan hun vestiging elders zolang dat maar buiten de Republiek was. Dit beleid doet sterk denken aan 'opvang in de regio', het huidige Europese vluchtelingenbeleid.

De binnenlandse lobby ten gunste van vervolgte geloofsgenoten kon de overheid onder behoorlijke druk zetten. Aan die pressie gaf de overheid echter alleen gehoor als daardoor het buitenlandse beleid niet in gevaar kwam, zoals de Ierse casus liet zien. Iets vergelijkbaars zagen we ook in het begin van de jaren 1680 toen de Republiek de diplomatieke relatie met Frankrijk nog in stand probeerde te houden en de vorming van een fonds voor de hugenoten verbood.

Hoewel de buitenlandpolitieke overwegingen van geval tot geval verschilden, is daarin wel een lijn te ontdekken. Voorop stond de verdediging van het vaderland, wat niet los gezien kon worden van de vaderlandse waarden, namelijk religie en vrijheid van vreemde overheersing en van geweten. Daaruit vloeide voort dat confessionele politiek de hele periode actueel bleef. Als politieke en religieuze belangen met elkaar in conflict kwamen, zoals in het begin van de Engelse Burgeroorlog, kwam men voor een dilemma te staan. Door handig gebruik te maken van de gedecentraliseerde bestuursstructuur van de Republiek konden beide belangen alsnog gediend worden. Iets vergelijkbaars zagen we ook bij de steun aan Duitse predikanten waarbij Holland geen gewestelijke collectes of een gewestelijk fonds toestond, maar wel stedelijke collectes die een geringere aantrekkingskracht hadden op potentiële immigranten.

Eind jaren 1680 werden de waldenzen en hugenoten belangrijke pionnen in de buitenlandse (anti-Franse) politiek van de Republiek. Opmerkelijk is dat de reputatie van de waldenzen (slachtoffers of rebellen?) vanaf dat moment niet langer ter discussie stond. Het samenvallen van confessionele hulp en buitenlandse politiek leidde tot een nationalisering van hulpcampagnes voor waldenzen en hugenoten. Daarbij werden de kerken

teruggedrongen in een uitvoerende rol. De kerk en haar functionarissen bleven nog wel van belang bij de uitvoering van de collectes en in het opwekken van solidariteit tijdens speciale collectepreken. Dat betekent echter niet dat de kerken hun interesse in het lot van geloofsbroeders in den vreemde hadden verloren, maar dat de steun aan (sommige) buitenlandse geloofsgenoten, zoals de waldenzen en hugenoten, een politieke zaak was. Steun aan andere buitenlandse geloofsgenoten, zoals in de Palts en Hongarije, bleef op het bord van de gereformeerde kerken en de Waalse kerk bleef verantwoordelijk voor de opvang van armlastige Franstalige immigranten.¹

Vanaf de jaren 1680 kregen de Staten-Generaal zeggenschap over de collecte-opbrengsten. Zij gebruikten het geld weliswaar voor vervolgte geloofsgenoten, maar altijd zo dat ook de internationale politiek van de Republiek gediend werd. Zo werd de *Glorieuse Rentrée* van de waldenzen in Piëmont gesubsidieerd, evenals de opstand van de camisards in Zuid-Frankrijk. De algemene formulering van de collectedoelen - 'voor het behoud van de ware religie' (confessionele politiek) of 'ter ondersteuning van geloofsgenoten' (confessionele solidariteit) - maakte deze brede interpretatie mogelijk. De nationalisatie van de collectes leidde tot een confessionele verbreding van de donateursgroep in de Republiek wat een neutralere argumentatie in formele overheidspublicaties, zoals collecte-uitschrijvingen, vereiste. Deze moesten immers alle gevers, ook van katholieke snit, overtuigen om te geven. In 1699 ging de nationalisering nog een stapje verder door uniformering van de gewestelijke collecte-uitschrijvingen en daarmee van de formele legitimering van de collecte. Toen de politieke rol van de waldenzen na 1713 was uitgespeeld, mislukte een nieuwe landelijke samenwerking bij hun verbanning uit Savoye in 1731. Dat men de politieke gelederen ook weer kon sluiten als een nieuw nationaal belang zich voordeed, zagen we bij de collecte voor Bergen op Zoom, die op de leest van 1699 was geschoeid. De vorm van de collecte (centraal of decentraal) zegt dus iets over het politieke belang ervan.

Hoewel we de persoonlijke religieuze motivatie ook van hogere bestuurders niet mogen onderschatten en ook zij oprecht begaan zullen zijn geweest met het lot van buitenlandse

¹ Voor steun aan vervolgte protestanten in Hongarije tussen 1671 en 1681: Knuttel, *Acta syn. ZH V*; Réla Bozzay, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolgingen van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande', *Acta Neerlandica* 8 (2011) 127–134.

geloofsgenoten, moeten we op grond van het gevoerde beleid toch vaststellen dat politieke overwegingen uiteindelijk zwaarder wogen dan confessionele solidariteit.

Niveau 2B. Het binnenlandse noodhulpbeleid: rampenslachtoffers

Noodhulp valt en staat met de financiële mogelijkheden van de overheid. In de Republiek kwamen de meeste overheidsinkomsten uit belastingen. Deze waren bestemd voor specifieke doelen en niet voor noodhulp. Hoewel hogere overheden geen financiële reserves voor rampen hadden, laten de Hollandse casussen zien dat zij toch over een paar mogelijkheden beschikten om noodhulp te financieren. De belangrijkste daarvan was het kwijtschelden van toekomstige of achterstallige belastingen. Ook al ging daarbij geen geld vanuit de overheid naar de slachtoffers, toch is kwijtschelding van belastingen een vooruitgeschoven en dus begrootbare vorm van gewestelijke solidariteit. Het achterliggende bestuurlijke principe was te voorkomen dat rampen onverwacht(s) grote gaten sloegen in de begrotingen. Slachtoffers kregen hiermee echter niet direct geld voor de wederopbouw, zoals de magistraat van Bergen op Zoom opmerkte. Gelukkig beschikten overheden nog over twee andere maatregelen die wel direct de wederopbouw stimuleerden, zoals subsidies uit het comptoir van de kerkelijke goederen en het faciliteren van private financiering. Dat laatste had als bijkomend voordeel dat dit de nationale of gewestelijke overheid zelf geen geld kostte. Via overheidsgaranties konden de getroffen plaatsen in staat stellen om tegen redelijke rentes leningen af te sluiten, die door de slachtoffers echter wel terugbetaald moesten worden.² Een andere, voor de slachtoffers gunstigere optie was het verlenen van toestemming om via gewestelijke of nationale collectes een beroep te doen op de liefdadigheid of via loterijen op de goklust van de Nederlanders.

Ook al hadden vroegmoderne overheden geen formeel rampenbeleid, toch lag er aan de noodhulpplannen wel degelijk een beleid ten grondslag dat was gebaseerd op precedentes en gefundeerd op opvattingen over schade en zelfredzaamheid. Op basis van de casussen kunnen we een viertal uitgangspunten van het noodhulpbeleid vaststellen. Hulp was niet vanzelfsprekend. De 'menschelijkheid' vereiste dat men slachtoffers tegemoetkwam, maar ook dat voorkomen werd dat degenen die niets of bijna niets hadden verloren profiteerden

² Vergelijkbaar met onze huidige Nationale Hypotheek Garantie.

van de maatregelen. Daarom werd spaarzaam omgegaan met belastingverlagingen op consumptiemiddelen, werden de schade-opgaven gecontroleerd en de besteding van de noodfondsen veelal onder toezicht gesteld. Alleen als de lokale gemeenschap niet in staat was zichzelf te helpen, kon men op hulp hopen. Die hulp was getrapd: in eerste instantie diende de lokale gemeenschap te helpen via burenhulp en armenzorg, in tweede instantie de naburige gemeenten en pas in laatste instantie wilde de hogere overheid (het gewest of de Unie) noodhulp overwegen. Zelfredzaamheid en lokale solidariteit waren het eerste principe achter het noodhulpbeleid.

Het tweede principe was, net als bij de geloofsgenotencollectes, dat noodhulp de gewestelijke of nationale belangen niet mocht schaden. Elk positief besluit vermeldde dan ook uitdrukkelijk dat het beoogde de slachtoffers en hun dorp of stad 'tot nutte van het land' weer op de been te helpen. Hoe vaak daadwerkelijk over de voordelen van de wederopbouw voor het gewest of het risico op sociale onrust werd gesproken is uit de, vaak beknopte, verslaglegging niet duidelijk. Maar dat dit gebeurde bleek uit de Enschedese casus en in de eerder geciteerde woorden van de Hollandse Staten over Strijen.³ Het noodhulpbeleid was dus niet louter gebaseerd op christelijke of humanitaire naastenliefde, maar vooral op de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het algemene belang van het gewest of de Unie.

De behandeling van het Hilversumse hulpverzoek gaf een uitzonderlijk inkijkje in vroegmoderne opvattingen over schadevergoedingen bij rampen, het derde principe achter het noodhulpbeleid. De oude 'gronden en maximes' waren dat belastingen niet mochten worden gebruikt voor giften of schadevergoedingen en dat herstel van publieke gebouwen een lokale verantwoordelijkheid was. Publieke gebouwen dienden door middel van een liefdadige collecte of een lening ten laste van de getroffen gemeenschap gefinancierd te worden. Naar eigen zeggen, gebruikte Holland het comptoir der kerkelijke goederen dan ook slechts bij uitzondering. De rekeningen van het Geestelijk Kantoor in Delft laten echter zien dat dit in de praktijk niet zo ongebruikelijk was als de Staten het in 1766 deden voorkomen.⁴ Kennelijk voelde het gewest zich wel degelijk verantwoordelijk voor het herstel van publieke gebouwen indien de lokale gemeenschap er echt niet toe in staat was.

³ Hoofdstuk 7, noot 135.

⁴ Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 193–208, 220.

Uit de Hilversumse casus blijkt bovendien dat er in het midden van de achttiende eeuw een, op precedënten gebaseerde, gewoonte bestond om geen gewestelijke collectes toe te staan in geval van rampen. Hetzelfde bleek uit de analyse van het Gelderse overheidsbeleid. De landelijke collecte voor Bergen op Zoom en de gewestelijke voor Enschede waren een uitzondering op die regel. Het ligt voor de hand dat dit (vierde) beleidsprincipe te maken had met de frequentie van vroegmoderne rampen en, belangrijker, met het respect voor de lokale autonomie. Hogere overheden wilden de plaatselijke armencollectes, de basis van de lokale solidariteit, niet met een gewestelijke collecte in de wielen rijden. Daarom gingen zij liever niet verder dan hun steun uit te spreken voor lokale collectes. Daarbij kwam het besluit te liggen bij stads- en dorpsbesturen (niveau 4). Voor de slachtoffers betekende dit dat ze elk stadsbestuur apart toestemming moesten vragen en gedwongen waren stad en land af te reizen om te collecteren.

Solidariteit met binnenlandse rampenslachtoffers was minder regionaal dan in de rampenhistoriografie werd verondersteld en er was wel degelijk sprake van bovenregionale solidariteit en van overheidshulp. Ook al hadden vroegmoderne overheden geen formeel noodhulpbeleid of – budget, toch kwam er in de praktijk een rampenbeleid tot stand dat was gebaseerd op opvattingen over schade, overheidsverantwoordelijkheden en lokale soevereiniteit. De beperkte financiële mogelijkheden van vroegmoderne overheden lieten het echter niet toe om alle schadeclaims in te willigen, zeker niet gezien de frequentie van rampen in deze tijd. Overheden zochten steeds naar die vorm van hulp die het minst schadelijk was voor de gewestelijke of nationale financiën. Dat overheden het algemene belang van de Unie of het gewest vooropstelden, is eerder een vorm van goed bestuur te noemen dan een teken van desinteresse in het lot van slachtoffers.

Humanitaire hulpacties?

In hun hulpverzoeken aan de hogere overheden gebruikten slachtoffers van beide soorten rampen humanitaire argumenten, zoals gezegd, voornamelijk om de urgentie van hun zaak onder de aandacht te brengen. Uit onderhandelingen met vervolgende mogendheden bleek dat de Staten-Generaal medemenselijkheid als argument overnamen en gebruikten om hun diplomatieke interventies te legitimeren en geloofsvervolgving te veroordelen. We zagen dat in de jaren 1660 bij de diplomatieke bemiddeling bij de hertog van Savoye ten behoeve van de waldenzen en in de achttiende eeuw in de discussies met de Zwitserse protestantse

kantons over de dopervervolging. Humanitaire redenen speelden daarentegen echter geen een rol van belang bij de interne overheidsbesprekingen over de hulp aan slachtoffers. Bij de behandeling van hulpverzoeken, zowel van buitenlandse geloofsgenoten als van binnenlandse rampenslachtoffers, gaven andere argumenten de doorslag. We moeten daarom concluderen dat er nog geen sprake was van zuiver humanitair geïnspireerde hulpacties, noch voor geloofsgenoten, noch voor landgenoten. Slachtoffers werden ten nutte van het land weer op de been geholpen. Bij hulp aan vervolgte buitenlandse geloofsgenoten dacht men aan de belangen van de protestantse internationale en het behoud van de Republiek en haar verworvenheden. Bij die aan binnenlandse rampenslachtoffers draaide het om het voorkomen van armoede, sociale onrust en het economische of defensieve belang van de wederopbouw van de getroffen gemeenschap. Omdat het geld bij rampen vooral ging naar de wederopbouw van particuliere huizen en publieke gebouwen en niet naar de armen(zorg), moeten we concluderen dat bij binnenlandse noodhulp het herstel van de sociale orde voorop stond.

Niveau 3. Overtuigen institutionele gevers: stadsbesturen

Bij gewestelijke en landelijke collectes waren het doorgaans de gewesten die hun stadsbestuurders 'last' gaven om op lokaal niveau de collecte-uitschrijving bekend te maken en de collecte te faciliteren. Slachtoffers hoefden dan niet zelf stadsbesturen te overtuigen. Dat was niet alleen een stuk minder werk, maar had ook het grote voordeel dat daarbij de kans op afwijzing van de collecte door de stadsbestuurders veel kleiner was dan bij (series van) stedelijke collectes. Bij het overtuigen van stadsbestuurders werden de generieke argumenten doorgaans aangevuld met psychologische argumenten. Slachtoffers wezen daarbij op de goede reputatie van de beoogde gevers op het gebied van liefdadigheid of met verzekeringen dat de hulpcampagne de steun van een 'hogere ordre' (de Gewestelijke Staten, het kwartier of het ambacht) en van collega-stadsbestuurders had. Economische en defensieve argumenten of het gewestelijk belang van de wederopbouw kwamen er op dit niveau niet aan te pas, uitgezonderd bij Bergen op Zoom waarvan het landsbelang van de wederopbouw juist wel werd benadrukt. Alleen als de noodhulp voor de donerende stad zelf van economisch belang was, dan werd dat vanzelfsprekend wel als geefargument ingezet, zoals gebeurde bij de hulpverzoeken van Hilversum en Enschede aan Amsterdam.

Ook al waren de argumenten overtuigend, dan nog was het niet vanzelfsprekend dat een collecte werd toegestaan of dat een stedelijke donatie werd gegeven. In hun besluitvorming hielden stadsbesturen op de eerste plaats rekening met de lokale situatie en moesten zij de belangen van de lokale economie en de armenzorg afwegen tegen de nood van de slachtoffers en de christelijke plicht tot barmhartigheid. Bescherming van de liefdadige gift aan de eigen armen kwam op de eerste plaats. Het voorbeeld van andere plaatsen of de steun van een hoger bestuursniveau kon een stadsbestuur zelfs in economisch moeilijke omstandigheden echter toch doen besluiten tot een gift. Kennelijk wilden stadsbesturen de groepsolidariteit (van de banne, een kwartier of een gewest) liever niet doorbreken. Solidariteit met rampenslachtoffers had grenzen, maar stedelijk eigenbelang (particularisme) ook. Bovendien vormde dit 'systeem' van onderlinge stedelijke hulp een soort verzekering voor het geval men zelf ooit in een noodsituatie terecht zou komen.

Niveau 4. Overtuigen donateurs

Alle generieke argumenten werden ook op dit niveau uit de kast gehaald, maar humanitair-emotionele argumenten meer dan op andere niveaus. Kennelijk achtte men die bij uitstek geschikt voor het overtuigen van donateurs. Het beroep op de Nederlandse moeders tijdens de Ierse collecte is daarvan een treffend voorbeeld.

In een samenleving die boven alles door religie bepaald was, speelde religie natuurlijk bij alle collectes een rol, maar wel een verschillende. Vanwege de religieuze pluriformiteit van de Republiek werd bij rampencollectes uitsluitend een beroep gedaan op algemeen christelijke barmhartigheid. Seculiere collectes konden dus ook religieus gemotiveerd worden. Buitenlandse geloofsgenoten gebruikten doorgaans wel confessionele argumenten om hun zaak bij de donateurs te bepleiten. Zij herinnerden de gevers daarbij aan hun broederplicht, de gedeelde ballingschapservaring en trokken parallellen tussen hun eigen lotgevallen en de Nederlandse Opstand.

Overheidspublicaties waren een belangrijk instrument om een collecte onder de aandacht van gevers te brengen, de redenen voor de hulppactie uit te leggen en de collecte te legitimeren. In de jaren 1680 werden deze uitschrijvingen neutraler van toon, niet omdat religie minder belangrijk werd of omdat de liefdadige gift seculariseerde, maar om de religieuze spanningen in de Republiek te verminderen. Die verandering ging echter gepaard met druk op het katholieke volksdeel om naar rato te geven. Vanaf 1699 veranderde de

religieuze argumentatie van confessioneel naar algemeen christelijke liefdadigheid en de verdediging van vaderlandse waarden (vrijheid van geweten en vervolging). De reden daarvoor was dat huis-aan-huis collectes Nederlanders van alle religieuze denominaties moesten aanspreken en geefargumenten vereisten waarin iedereen zich kon vinden.

De gereformeerde boventoon van de Ierse collecte in 1643 en de eerste waldenzen-collecte van 1655 weerhield doopsgezinden er hier en daar niet van aan deze collectes bij te dragen. Enerzijds was dat omdat ook niet-gereformeerde protestantse denominaties zich aangesproken voelden door argumenten die inspeelden op de vrees voor de ondergang van de Reformatie, op gedeelde vijandbeelden en slachtofferschap. Anderzijds beoogden doopsgezinden met ruimhartige bijdragen aan collectes voor gereformeerde doelen ook hun goede burgerschap te tonen en gedooftstatus te verwerven of te behouden. Dat die strategie succesvol was bleek niet alleen uit het feit dat zij in de Republiek in 1672 werden erkend als gedoopte minderheid maar ook bij de discussie tussen Nederlandse en Zwitserse autoriteiten over de betrouwbaarheid van doopsgezinden. De doperse gift aan gereformeerde doelen kwam dus ook voort uit eigenbelang.

Humanitaire en emotionele argumenten kwamen het meest voor in preken en pamfletten. In preken lag de nadruk vanzelfsprekend op religieuze argumenten, ook als het ging om slachtoffers van rampen. Preken en pamfletten kozen vaak providentiële insteek. De ramp of de vervolging werd geïnterpreteerd als een straf van God voor begane zonden. De slachtoffers waren niet schuldiger dan hun geloofs- of landgenoten, maar werden verkozen als voorbeeld voor de hele gemeenschap. Deze teksten onderstreepten daarmee de onschuld van de slachtoffers en smeedden een (inter)nationaal schuld- en slachtofferschap dat slachtoffers en gevers dichter bij elkaar bracht. Geven was dus in het belang van de donateurs zelf, niet alleen omdat zij daarmee verder onheil hoopten af te wenden maar ook omdat iedereen door een ramp afhankelijk van liefdadigheid kon worden.

Noodhulp zonder natiestaat

Er bestonden bij de aanvang van deze studie drie aannames over noodhulp in de Republiek. De eerste was dat buitenlandse noodhulp tot de Vrede van Westfalen confessioneel van aard was, door kerkelijke netwerken werd georganiseerd en na 1648 afnam. De achtergrond van deze aanname was dat vroegmoderne mensen zich via een gedeelde confessionele identiteit verbonden voelden met een internationale gemeenschap van geloofsgenoten en zich daarom

hun lot aantrokken. De tweede aanname was dat bovenregionale binnenlandse noodhulp in de Republiek niet mogelijk was vanwege het ontbreken van een centrale natiestaat met bijbehorende instituties en omdat solidariteitsgevoelens vooral lokaal of hoogstens regionaal van aard waren. Particularisme en institutioneel onvermogen kenmerkten de Republiek. De derde aanname was dat dit veranderde onder invloed van de staatsvorming en modernisering in de achttiende eeuw. Dit leidde tot het ontstaan van de natiestaat die in staat was tot het organiseren van bovenregionale noodhulp. De opkomst van seculier humanitarisme en vaderlandse gevoelens maakte een moderne seculiere noodhulp mogelijk. Wat is er overeind gebeven van deze drie aannames nu in deze studie een groot aantal hulpacties voor buitenlandse en binnenlandse slachtoffers de revue zijn gepasseerd? Welke nieuwe inzichten heeft dit onderzoek opgeleverd over noodhulp in de Republiek?

Ten eerste bleek dat 'religieuze' hulp aan buitenlandse geloofsgenoten ook na 1648 doorging en onder bepaalde omstandigheden ook door overheden werd georganiseerd. De lange termijn van dit onderzoek liet zien dat deze hulp, zeker vanuit de hogere overheden, de hele periode, dus voor en na Westfalen, niet alleen religieus maar ook, of vooral, politiek gedreven was. De Vrede van Westfalen was in dit opzicht geen breuk. 'Confessionele' solidariteit met vervolgte geloofsgenoten bleek op institutioneel niveau minder eendimensionaal religieus gemotiveerd te zijn dan gedacht.

De vergelijking van doopsgezinde en gereformeerde transnationale hulp toont aan dat niet alleen een beroep op gereformeerde solidariteit bij de civiele overheid effectief kon zijn, maar ook een beroep op protestantse solidariteit. De steun aan vervolgte buitenlandse doopsgezinden lijkt een uitzondering op de regel dat steun was voorbehouden aan vervolgte gereformeerden. De overheidssteun aan buitenlandse dopers bleef echter wel beperkt tot diplomatieke acties. Het goede burgerschap van hun Nederlandse geloofsgenoten was daarbij cruciaal, maar ook confessionele politiek speelde een rol, want de verschillende behandeling van dopers in de Republiek en de protestantse Zwitserse kantons had gevolgen voor de reputatie en de eenheid van gereformeerd Europa.

De bestudering van de geloofsgenotencollectes over een lange periode heeft laten zien dat het ontbreken van een centrale staat geen belemmering vormde voor het organiseren van nationale hulpcampagnes voor buitenlandse geloofsgenoten. Een nationale aanpak was een bewuste beleidskeuze en decentralisatie was niet per se een gevolg van particularisme of institutioneel onvermogen. Deze constatering leidde tot de vraag of bovenregionale

hulp bij binnenlandse rampen ook mogelijk was. Bij stads- en dorpsrampen bleken de hogere overheden zich het lot van rampenslachtoffers wel degelijk aan te trekken. In exceptionele gevallen kwam het zelfs tot nationale of gewestelijke collectes. Een nationale aanpak van noodhulp lag in de Republiek echter niet voor de hand. Dit kwam enerzijds voort uit oude opvattingen en principes over noodhulp, zelfredzaamheid en overheidssteun en anderzijds uit respect voor de bestuurlijke verhoudingen, vooral voor de bestuurlijke verantwoordelijkheden van de gewesten en de steden. De situatie laat zich vergelijken met onze tijd waarin overheden ook niet ongevraagd in actie komen als zich buiten hun gezagsgebied een ramp voltrekt.

Hoe kunnen we het verschil verklaren tussen de hulp aan slachtoffers van stads- en dorpsrampen en watersnoodrampen? Waarom ontbrak het bij watersnoodrampen aan bovenregionale solidariteit? Vanwege het zelfredzaamheidsprincipe kwamen overheden doorgaans niet automatisch in actie bij rampen. Bergen op Zoom was ook daarin een uitzondering. Meestal kwam een gewestelijke overheid pas in actie na een hulpverzoek van of namens de slachtoffers. Bij stads- en dorpsrampen nam de lokale elite, vaak het stadbestuur, het initiatief. Bij watersnoodrampen bleef de lokale elite vaak buiten schot vanwege de ligging van hun huizen.⁵ In steden en dorpen woonden rijk en arm door elkaar. Ook al liepen de huizen van de elite, vaak van steen en met dakpannen gedekt, minder risico, onkwetsbaar waren ze niet. Bovendien werd ook de elite geraakt door een economische neergang van de stad na een ramp. Wellicht dat de stedelijke elite sneller in actie kwam en mogelijk beschikten zij over betere sociale en politieke netwerken. Ook bij watersnoodrampen wisten Hollandse dorpsbestuurders de weg naar de gewestelijke overheid goed te vinden, zoals bij de overstroming van de Alblasserwaard in 1741. Wellicht ontbrak het rurale slachtoffers aan de juiste pleitbezorgers en netwerken? Overstromingen kwamen in de zeventiende en achttiende eeuw veel voor. Daarom was watersnoodhulp geïntegreerd in de gewone bestuurlijke gang van zaken. Waterschappen en de hoogheemraden waren als eerste aan zet bij een overstroming. Hun taak was echter het voorkomen van overstromingen en het verlenen van acute noodhulp, maar niet het geven

⁵ Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past & Present* 241 (2018) 143–177.

van structurele hulp voor de wederopbouw van lokale gemeenschappen. Verder onderzoek zal moeten uitmaken of deze extra institutionele tussenlaag de communicatie en hulp tussen de gewestelijke bestuurders en watersnoodslachtoffers wellicht bemoeilijkte. Deze studie suggereert dat het principe van zelfredzaamheid, getrapte solidariteit, de rol van de elites en institutionele verschillen mogelijk de verklaring vormen voor de terughoudende houding van de overheden bij watersnoodrampen.

De derde aanname was dat bovenregionale solidariteit in de Republiek niet mogelijk was omdat nationale instituties en vaderlandse gevoelens ontbraken. De Republiek bleek, ondanks de versnipperde politieke structuur en het daarmee gepaard gaande particularisme, echter wel degelijk in staat om op nationale of gewestelijke schaal samen te werken, niet alleen bij vervolging van buitenlandse geloofsgenoten maar ook bij binnenlandse rampen. Nationalisatie of decentralisatie van collectes bleek een politieke keuze en niet een noodzakelijk gevolg van het ontbreken van een natiestaat. Tevens bevestigt deze studie wat de revisionisten uit de inleiding al suggereerden: humanitaire en vaderlandslievende argumenten werden in de hele periode gebruikt om solidariteit op te wekken en noodhulp te verkrijgen. Ook de derde aanname kan dus weerlegd worden.

Dit onderzoek laat zien dat aannames over de organisatie van noodhulp of de werking van de Republiek niet getoetst kunnen worden door òf geloofsgenotencollectes òf rampenhulp te onderzoeken en dat alleen de bestudering van watersnoden ons een onvolledig beeld geeft van de rampenhulpverlening in de Republiek. De geïntegreerde aanpak en de bestudering van stads- en dorpsrampen in plaats van watersnoden hebben dus vruchten afgeworpen en ons beeld van de rampenhulpverlening in de Republiek scherper gemaakt. Door het volgen van het besluitvormingsproces op verschillende niveaus werd duidelijk dat individuele donors, institutionele gevers en hogere overheden ieder hun eigen redenen hadden om hulp te geven, dan wel te weigeren. Eigentijdse slachtoffers wisten dat en speelden hierop in door hun argumenten toe te snijden op de te overtuigen doelgroep. Tot slot toont deze studie dat we veel missen als we ‘confessionele’ hulp aan geloofsgenoten en ‘seculiere’ rampenhulp bestuderen alsof het aparte werelden zijn. Redenen om te helpen zijn daarvoor te complex, te genuanceerd en te divers. Beide vormen maken deel uit van dezelfde geefcultuur. Er is daarnaast verrassend veel continuïteit met de situatie in het heden waarin hulp ondanks de opkomst van humanitaire gevoelens en internationale hulporganisaties nog altijd niet gegarandeerd is. Niet alle slachtoffers krijgen evenveel

(media-)aandacht, kansloze vluchtelingen worden nog steeds gezien als een gevaar voor de sociale voorzieningen, gedoe over bestuurlijke verantwoordelijkheden staat adequate hulpverlening nog altijd in de weg (denk aan de aardbevingsschade Groningen) en internationale hulp raakt vaak sterk gepolitiseerd (zie de Oeigoeren, Belarus, het Europese vluchtelingenbeleid).